

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Werner Eiert (†) *Abendmahl und Kirchengemeinschaft in der alten Kirche, hauptsächlich des Ostens. Lutherisches Verlagshaus, Berlin 1954, 181, p. p—D. M. 8. 60¹.*

Βαθεία μελέτη και προσεκτική ἔρευνα εἰς τὰς πηγὰς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας δύναται νὰ ὀδηγήσῃ ἀσφαλῶς οὐ μόνον εἰς τὴν ἀποκάλυψιν λησμονηθέντων ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ εἰς διευκρίνισιν πολλῶν σκοτεινῶν μέχρι τοῦδε σημείων τῆς ἱστορίας καὶ εἰς καλύτεραν κατανόησιν ἐμποδίων τὰ ὁποῖα ὑφιστάμενα καλύουσι τὴν ἐπὶ τῆς τελικῆς ἐνώσεως συνεννόησιν τῶν διύσταμένων πρὸς ἀλλήλας Ἐκκλησιῶν.

Διότι μόνον διὰ προσεκτικῆς καθαρᾶς ἐρεύνης μεμονομένων ἱστορικῶν γεγονότων δύναται ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐξακριβωθῇ κατὰ πόσον νεώτερα ἱστορικά στοιχεῖα προκαλέσαντα μάλιστα ἴσως καὶ διάστασιν, δύναται νὰ δικαιολογηθῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ φανερωθῇ ὁ κλονισμὸς ἄλλων τοιούτων ἄνευ ἑτέρου ἐκλαμβανομένων σήμερον ὡς καλῶς κειμένων.

Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ ἀποθανόντος καθηγητοῦ Eiert μᾶς παρουσιάζει λίαν διαφωτιστικὴν ἔρευναν ὡς πρὸς πολλὰ ἱστορικά σημεῖα τοῦ θέματός του.

Τὸ βιβλίον τοῦ Eiert εἰς τὰ δεκαπέντα κεφάλαιά του καὶ τὰ τρία του παραρτήματα διὰ τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐξαντλητικῆς ἐρεύνης καὶ ἐξετάσεως τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, παρέχει σαφῆ εἰκόνα τῆς ἐννοίας τῶν ὄρων «Κοινωνία», «Μετάληψις», «Communio Sanctorum» καὶ «Cemeindschaft», ὡς οὗτοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν.

Ἡ παρεχομένη εἰς τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ὅλην ἱστορικοκρατικὴν μελέτην. Ἡ προτασσομένη λουθηρανικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ταυτόσημος πρὸς τὴν τοῦ Schleiermacher, καταδεικνύει ἐν καθαρῶς προτεσταντικῇ ἐννοίᾳ τὴν θεοσὶν τὴν ὁποῖαν κατειχεῖν ἡ θεία εὐχαριστία ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ κοινωνίᾳ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰ χωρία Α΄ Κορθ. ι' 16, Ματθ. ιη' 20 καὶ Λουκᾶ θ' 24.

Ἡ ἐξήγησις τῆς ἐννοίας «κοινωνία τῶν ἁγίων» «Sanctorum communio» (γενικὴ τοῦ ἁγιοι), ἐν ἀντιθέσει πρὸς «τῶν ἁγίων» (γενικὴ τοῦ ἁγια) ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὰ γραφόμενα ἐν τοῖς παραρτήμασι I καὶ III εἶναι ἐπιτυχής, διότι ἡ χρησιμοποίησις «κοινωνία» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς «μετάληψεως» γίνεται ἀκριβῶς πρὸς δῆλωσιν τῆς «κοινωνίας» τῆς διὰ τῆς πραγματικῆς καὶ

1. Ἡ κριτικὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη (μέ τινα παραλλαγὴν) εἰς τὴν Ecumenical Review, Ὀκτωβρίου 1955.

καὶ πνευματικῆς μεταλήψεως ἐπιτυγχανομένης δι' ἣν οἱ συνήθεις ὄροι εἶναι, «συμμετοχή», «μετέχειν τῶν ἀγιασμάτων», «μετάληψις», «μεταλαμβάνειν» κ.λ.π.

Ἐκτίμη καὶ ἡ λειτουργικὴ ἐκφώνησις τοῦ ἱερέως κατὰ τὴν θείαν μετάληψιν «τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις» ὑπονοεῖ ἀφ' ἑαυτῆς τὴν μετ' ἀλλήλων μετὰ τοῦ Χριστοῦ «κοινωνίαν», διότι μόνον «τοῖς μετ' ἀλλήλων ἔχουσι κοινωνίαν ἀγίοις»—ὄρος σημαίνων ἐν ἀρχῇ τοὺς πιστοὺς καὶ βραδύτερον τοὺς μεταξὺ τούτων ἀγίους—δύνανται νὰ μεταδοθῶσι τὰ ἅγια, ὡς ὀρθότατα δεικνύει ὁ παρατιθέμενος ὀρισμὸς τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου «περὶ τῆς θείας κοινωνίας» καὶ ὁ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Λαμασκηνοῦ, ἐν πλήρη συμφωνίᾳ πρὸς τὸ χωρίον Α'. Κορ. ι' 11 καὶ α' 21.

Ἡ μέχρι σήμερον διδομένη ἀπάντησις τοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἐκφώνησιν αὐτὴν «εἰς ἅγιος εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς» καταδεικνύει σαφῶς τὴν τε ἔννοιαν καὶ τὸ σημεῖον τῆς ὑποδηλούμενης κοινωνίας τῶν ὄρων τούτων.

Ὁρθῶς ἐν τῷ 3ῳ κεφαλαίῳ ἀναπτύσσεται ὁ χαρακτήρ τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας καὶ σαφῶς καταδεικνύεται πῶς διὰ τῆς «μεταλήψεως» «τὸ κοινωνοῦν» ἔχει συνείδησιν «τοῦ οὐ κοινωνεῖ».

Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τοῦ χαρακτῆρος τῆς κοινωνίας ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ συνδέεται ἐπιτυχῶς μὲ τὴν λουθηρανικὴν ἀντίληψιν, ὡς αὕτη διατυπῶται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ φράσει τοῦ Λουθήρου, ἣτις εἶναι βαθύτατα ἐρριζομένη εἰς τὴν σχολαστικὴν σκέψιν, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία ἀναπτύσσεται εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια ἱστορικῶς καὶ ὀρθῶς καταδεικνύεται πῶς αὕτη ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν τῆς ἐνότητος τῆς ἐπὶ τῆς γῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ διάσπασις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Ε. εἶναι τόσον παλαιὰ ὅσον καὶ ἡ ἰδίᾳ ἡ Ἐκκλησία, καὶ πῶς ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλως, ἐφ' ὅσον ἡ ἀτομικὴ δεκτικότης εἶναι διάφορος. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως σημεῖον τῆς κοινωνίας ἦτο ἡ ἐν εἰρήνῃ ἐνότης δηλ. ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ τῇ ὁμολογίᾳ τῆς πίστεως εἰς τὸν ἕνα Ἰησοῦν Χριστόν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμον τῆς κοινωνίας ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ ὀργανισμῷ.

Ἡ θεία Κοινωνία δὲν ἦτο μόνον τὸ μέσον ἀλλὰ καὶ τὸ δειγμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἐν τῇ τοπικῇ κοινότητι καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινοτήτων καὶ τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς κοινῆς ὀρθῆς πίστεως ἢ ὁποία συνέδεε τοὺς πάντας ἐν τῇ κοινῇ λατρείᾳ. Οἱ διὰ τῆς κοινῆς πίστεως ἀκόμη καὶ ἐν τῇ μορφῇ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως συνδεδεμένοι ἀδελφοὶ ἀντήλλασον κατὰ τὴν λατρείαν τὸν ἀδελφικὸν ἀσπασμὸν καὶ ἔπειτα προσήρχοντο εἰς τὴν «κοινωνίαν τῶν μυστηρίων», ὡς τοῦτο συνέβαινε μεταγενεστέρως καὶ σήμερον ἀκόμη μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς εἰρήνης καὶ πίστεως.

Τοῦτο διεφύλαττε τὴν βεβαιότητα τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἐπεδιώκετο

ἀκόμη καὶ διὰ πειθαρχικῶν μέσων ἔναντι τῶν κακοποιῶν καὶ τῶν αἰρετικῶν.

Πῶς ἐχρησιμοποιοῦντο τὰ θετικὰ ταῦτα καὶ ἀρνητικὰ μέσα (παντὸς εἴδους ἐπιστολαὶ ἐπικοινωνίας τῶν πιστῶν, ποιναὶ ἐλαφροτέρας καὶ βαρυτέρας μορφῆς μέχρι καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀκόμη) ¹ ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ, τοῦτο ἀπασχολεῖ τὸν Elert διὰ μακρῶν ἐπὶ ἀποδείξει ὅτι ταῦτα ἐξυπηρέτουσιν τὸν σκοπὸν τῆς διατηρήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καὶ ἐνότητος. Τόσον ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης διὰ τῆς ἀναπτυσσομένης «θεραπευτικῆς μεθόδου» του, ὅσον καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ὀρθῶς καθορίζουσιν ποία ἦτο ἐν προκειμένῳ ἡ συνήθης πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας ἰδίᾳ διὰ τοὺς αἰρετικούς.

Ἡ ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ κοινωνία (communio in sacris) ἡ ὁποία ἦτο συγχρόνως μέσον καὶ δεῖγμα τῆς ἐνότητος εἶχε πάντοτε ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν διὰ τῆς πίστεως κοινωνίαν, ἔστω καὶ ἂν ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἡ εἰς αὐτὸ συμμετοχὴ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων βεβαίωσιν τῆς ἐνότητος μὲ τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν καὶ διακοπὴν σχέσεων μετὰ τῆς ἰδίας (αἰρετικῆς) Ἐκκλησίας, ὡς τοῦτο ἐγένετο μὲ τοὺς Ἀρμενίους (Σελ. 141).

Αἱ ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ ἀναφερόμεναι πολιτικῆς πρωτοβουλίας προσπάθειαι πρὸς ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν, αἱ ὁποῖαι οὐχὶ σπανίως ὡς κύριον αὐτῶν ἐλατήριον εἶχον τὸ τοῦ Ἀδγουστίνου κατὰ πιστὴν λεκτικὴν ἐρμηνείαν τοῦ Λουκᾶ ιδ'. 23 cogite intrare ἀπέβλεπον καὶ αὐταὶ πάντοτε εἰς τὴν διὰ τῆς κοινωνίας ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει ἔνωσιν.

Ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη διὰ τῆς ἐπιμελοῦς ταύτης μελέτης πολλὰ εἰς λήθην περιπεσόντα στοιχεῖα ὑπομιμνήσκονται, αὕτη δὲ θὰ ἦτο πλήρης, ἐὰν δι' ἐνὸς ἀκόμη παραρτήματος ἐσύρετο ἡ κυρία γραμμὴ τῆς ἐργασίας μέχρι καὶ τῆς σημερινῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τοῦτο, ἄνευ ἰδιαιτέρας προσπαθείας τοῦ σ. θὰ καταδείκνυεν ὅτι αὕτη διαφυλάττει κατὰ τε θεωρίαν καὶ πρᾶξιν τὰ παλαιὰ ἀπαραλλάκτως ὡς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ.

Τοιαύτη συμπλήρωσις τῆς μελέτης θὰ ἐδείκνυεν ὅτι ἡ ἄρνησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συμμετοχῆς τῶν μελῶν της εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν τὴν εἰς τοὺς οἰκουμενικοὺς κύκλους παρ' ἄλλων ἐκκλησιῶν τελομένην δὲν προέρχεται ἐκ στενῆς καὶ μονομεροῦς ὁμολογιακῆς διαθέσεως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀπαρεγκλίτως τηρουμένης παλαιᾶς παραδόσεως, καθ' ἣν ἡ θεία μετέληψις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἐνότητα, τὴν ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν τῆς πίστεως καὶ συνεπῶς τὴν ἐν ταύτῃ καὶ διὰ ταύτης εἰρήνην.

ΑΜΙΑΚΑΣ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

1. Αὕτη ἡ δι' ἀλληλογραφίας ἐπικοινωνία τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ σπουδαίων ζητημάτων ἦτο συνήθης κατὰ τὴν πρώτην χριστιανικὴν ἐποχὴν, μέχρι τῆς καθιερώσεως τῆς ἐν γενικαῖς ἢ οἰκουμενικαῖς Συνόδοις συνεννοήσεως, ὡς ἀναπτύσσω ἐν τῷ συγ. γράμματί μου, Περί τῶν ἐρίδων τοῦ Πάσχα τοῦ Γ'. αἰῶνος, Ἀθήναι 1911.

Le Roy Edwin Froom: The prophetic Faith of our Fathers. Review and Herald, Washington, D. C. 4 τόμοι \$ 29, 75.

Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ ἀντιβεντιστικοῦ θεολογικοῦ σεμιναρίου τῆς Washington D. C. κ. Le Roy E. Froom διὰ τοῦ μνημειώδους ἔργου του «ἡ προφητικὴ πίστις τῶν Πατέρων μας», τοῦ καλύπτοντος ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν περίοδον τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας, παρέχει ἐνδιαφέρονσαν σπουδὴν ἐπὶ τῆς μακροαίωνος ἱστορίας τῆς προφητικῆς ἐμπνεύσεως ἐν τῷ θρησκευτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ μελέτη αὕτη ἀποτελεῖ ἐγχειρίδιον θεολογικῆς ἐρεύνης τοῦ ἀντικειμένου τοῦ σ. με ἀφθόνους λεπτομερειακὰς πληροφορίας ἐπὶ τῆς προφητικῆς κινήσεως καὶ τῆς πολλαπλῆς ἐξηγήσεως αὐτῆς.

Εἰς τὸν πρῶτον τόμον (1006 σελ.), ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἱστορία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, αἱ συνεπεῖς ἀνταύγειαί της καὶ ἡ μεσαιωνικὴ ἀναγέννησις» ἀναπτύσσει ὁ σ. λεπτομερέστατα τὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς προφητείας, ἥδη ἀπὸ τοῦ Δανιὴλ καὶ τῆς μεταγενεστέρως Ἰουδαϊκῆς καθόλου μαρτυρίας, ἐν τῇ πρώτῃ καὶ μεσαιωνικῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι καὶ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως κατὰ τὰς διαφόρους αὐτῆς ἐκφάνσεις καὶ ἐξελίξεις.

Ὁ δεῦτερος τόμος (σελ. 867), ἐπιγραφόμενος «προμεταρρυθμιστικὴ καὶ μεταρρυθμιστικὴ ἀνόρθωσις καὶ δευτέρα ἀφετηρία (προφητικῆς ἐξορμήσεως) περιέχει τὴν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἐξέλιξιν τῆς προφητικῆς μαρτυρίας. Διάφοροι ἱστορικαὶ προσωπικότητες καὶ ἱστορικὰ γεγονότα παρελαύνουσι με καταπλήσσουσαν ἐνημερότητα, προσαρμολύμενα ἀριστοτεχνικῶς εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ἀναπτυσσομένης προφητικῆς μαρτυρίας μέχρι καὶ τῆς ὡς μεγάλης προφητικῆς ἐκπληρώσεως πιστευθείσης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως.

Εἰς τὸν τρίτον τόμον (σελ. 802), ἐπιγραφόμενον «ἡ πρώτη ἀμερικανικὴ ἀποικιακὴ ἱστορία καὶ ἀνόρθωσις καὶ ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος διὰ τῆς ἀντιβεντιστικῆς κινήσεως ἐπιτευχθεῖσα ἀφύπνισις τοῦ παλαιοῦ κόσμου», ἀναπτύσσεται ὁ χαρακτὴρ τῆς πρώτης ἀποικιστικῆς προσπαθείας ἐν Ἀμερικῇ, ἣτις ἐν πολλαῖς αὐτῆς λεπτομερείαις ἀπηχεῖ τὰς ἐρμηνευτικὰς προσπαθείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς τοῦ συγχρόνου τότε παλαιοῦ κόσμου. Ἐν αὐτῷ περιγράφεται ζωηρῶς ἡ ἐκπλήρωσις κατὰ τὸν σ. τῆς προφητικῆς πελοιδήσεως κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τῆς νεωτέρας ἀμερικανικῆς ἱστορίας, τοποθετοῦνται δὲ καταλλήλως αἱ διάφοροι ἱστορικαὶ προσωπικότητες τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς συγχρόνου προφητικῆς ἐξορμήσεως με βάσιν τὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπικρατήσαντα χαρακτηρισμὸν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὡς τῆς πραγματοποιήσεως τῆς βασικῆς προφητείας περὶ ἀνορθώσεως τῆς συγχρόνου κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀντιβεντισμοῦ καὶ τῆς νεωτέρας, ὡς τὴν δέχεται ὁ σ., ἀναγεννήσεως. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ πιστευομένη αὕτη ἀφύπνισις παρουσιάζεται ὡς προελθούσα

ἐκ τῆς ἐμφανισθείσης τότε ἀντβεντιστικῆς κινήσεως, ἣ ὁποία ἐκλαμβάνεται ὡς κινήσασα ζωηρότερον καὶ γενικώτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν προσεχῆ ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ.

Τέλος εἰς τὸν τέταρτον τόμον (σελ. 1295), ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἀναζήτησις τοῦ νέου κόσμου καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς προφητικῆς μαρτυρίας» περιγράφεται ἡ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ σ. πραγματοποιήσις τῆς προφητικῆς ταύτης μαρτυρίας ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀντβεντιστικῆς ἀφυπνίσεως καὶ ἐξαίρονται τὰ προφητικὰ σημεῖα τῶν ἐνσυνειδήτων ἐν τῇ ζωῇ ἐξελίξεων ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν προχίλιαστικὴν καὶ μεταχίλιαστικὴν περίοδον, ἰδίᾳ ἐν Ἑσχατολογίᾳ, ὅπου χιλιάδες θρησκευτικῶν ἡγετῶν ἔχουν, ὡς δισχυρίζεται ὁ σ., ἐκπεφρασμένην διάθεσιν καὶ ἐλπίδα ἀναμονῆς τῆς μεγάλης ἀφυπνίσεως. Τὰς διαφόρους νεωτέρας συσκέψεις καὶ θεολογικὰς συναντήσεις ἐκλαμβάνει ὁ σ. ὡς ζωηρὰν θεολογικὴν κίνησιν, ἐνισχυτικὴν τῆς καταστάσεως τῆς ἀναμονῆς. Κατὰ τὸν σ. ἡ ὅλη ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον προφητικὴ μαρτυρία συντελεῖ εἰς τὴν στήριξιν τῆς ἀναμενόμενης νέας καταστάσεως, τὴν ὁποίαν ἀπεργάζονται ὅλοι αἱ ἐν ἀρμονίᾳ βαδίζουσαι παντοειδεῖς δυνάμεις τῆς προφητικῆς μαρτυρίας κατὰ τὸ προδιαγεγραμμένον σχέδιον τοῦ Θεοῦ.

Ὁλόκληρον τὸ σύγγραμμα κοσμεῖται διὰ διαφόρων πινάκων καὶ εἰκόνων ἐμφανιζόντων τὴν ἐξέλιξιν τῆς προφητικῆς μαρτυρίας κατὰ τὰς ἑκασταχοῦ βεβαίως κρατούσας ἀντιλήψεις περὶ αὐτῆς καὶ τοῦ σκοποῦ της. Οὕτω δ' εἰς τὸ σύνολον ἐμφανίζει ὁ σ. τὴν προφητικὴν ταύτην κίνησιν καὶ μαρτυρίαν ζωηροτάτην καὶ ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν, ἰδίᾳ ἐν τῷ φωτὶ τῆς τελευταίας, ὡς γνωστόν, ἀναζωογονήσεως τῶν ἐσχατολογικῶν μελετῶν καὶ κινήσεων.

Βεβαίως τὸ ἔργον ἐξαίρει ἰδιαιτέρως τὴν ἀντβεντιστικὴν ἀντίληψιν τοῦ σ. καὶ τῆς Ἐκκλησίας του, ἀλλὰ μὴ ἔχον διὰ τὸν ὄγκον του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον περιεχομένον του συνήθη προπαγανδιστικὸν χαρακτήρα, εἶναι ἄξιον προσοχῆς ἰδίᾳ διὰ τὴν παρουσιαζομένην πληροφοριακὴν εἰκόνα τῆς ὅλης προφητικῆς κινήσεως, ἔστω καὶ ἀπὸ ἀντβεντιστικῆς πλευρᾶς, καὶ διὰ τὸ ἀπειρον πολύτιμον ὕλικόν του.

ΑΜΙΑΚΑΣ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

Jean Steinmann. Le livre de Job. Les éditions du Cerf. Paris 1955 σελ. 389.

Τὸ μετὰ χειρὸς ἔργον τοῦ φιλοπονωτάτου συγγραφέως περιλαμβάνεται εἰς τὴν γαλλικὴν βιβλικὴν σειρὰν *Lectio divina* καὶ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ, τοῦ ὁποίου παρέχει ἐξαίρετον φιλολογικὴν, θεολογικὴν καὶ λογοτεχνικὴν ἀνάλυσιν, ἀνταξίαν τοῦ ἀριστουργήματος τούτου. Τὸ ἔργον του διαιρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς τέσσαρα κύρια μέρη, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον περιέχει ἱστορικὴν καὶ φιλολογικὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 17-76), ἐν

δὲ τῷ δευτέρῳ μεταφράζεται καὶ σχολιάζεται τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ, θεωρούμενον ὡς δρᾶμα, (σελ. 77-266) ἐν τῷ τρίτῳ μέρει ἐξετάζονται διάφοροι ἐπόψεις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰώβ (σελ. 267-322) καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ μέρει ἐπισκοπεῖται ἡ ἱστορία τῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλίου ἀπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου μέχρι τοῦ Kierkegaard καὶ τοῦ Dostoïevsky, τοῦ Jul. Green καὶ τοῦ γνωστοῦ ψυχιάτρου C. Jung καὶ τοῦ Gabriel Marcel (σελ. 323—379). Ἐπακολουθοῦσι πίνακες τῶν βιβλικῶν χωρίων καὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων (σελ. 381-389), τοῦ πίνακος τῶν περιεχομένων καὶ τῆς κυριωτέρας βιβλιογραφίας προτασσομένων τοῦ βιβλίου (σελ. 7-12). Καὶ μόνον ἐκ τῆς συντόμου ταύτης δηλώσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου τούτου τοῦ κ. St. τεκμηριοῦται ἡ μεγάλη αὐτοῦ σπουδαιότης οὐ μόνον, διὰ τὸ εὐρύτερον κοινόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἐξηγητὰς τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

Τὸ μοναδικόν, οὐ μόνον ἐν τῇ βιβλικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παγκοσμίῳ γραμματείᾳ, βιβλίον τοῦ Ἰώβ, τοῦ ὁποίου τὴν συγγραφὴν ὁ κ. St. καταβιάζει, ἀδίκως καθ' ἡμᾶς, εἰς τὸν δ' π.Χ. αἰῶνα, ἐξετάζεται οὐ μόνον ἐν τῷ ἱστορικῷ αὐτοῦ πλαίσίῳ, ἀλλὰ καὶ συγκριτικῶς ἐν τῷ πλασίῳ τῆς παγκοσμίου γραμματείας, ἰδίᾳ δὲ τῆς αἰγυπτιακῆς, τῆς βαβυλωνιακῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς. Ὁ κ. St. παρασυρόμενος καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὑπὸ τῆς ἐλευθεριαζούσης προτεσταντικῆς κριτικῆς δὲν δέχεται τὴν πλήρη φιλολογικὴν ἐνότητα τοῦ βιβλίου, θεωρῶν ὡς μεταγενεστέρως προσθήκας τοὺς λόγους τοῦ Ἐλιούς, τὸ κεφάλαιον περὶ σοφίας καὶ ἄλλα τινὰ τεμάχια. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρει τὸν ὀρθόδοξον θεολόγον τὸ δ' κεφάλαιον τοῦ Β' μέρους, ἔνθα πραγματεύεται περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'. κατὰ τρόπον προσκλίνοντα πρὸς τὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἀνανέωσιν τῆς παλαιᾶς ἐκδοχῆς περὶ θεοπνευστίας τῆς μεταφράσεως ταύτης ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐξηγητῶν Benoit καὶ Aunray.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Jean Steinmann. Le prophète Isaïe, sa vie, son oeuvre et son temps. Les éditions du Cerf. 2e Édition revue et complète. Paris 1955 σελ. 385.

Τὸ παρὸν ὥραϊον ἐξηγητικὸν ἔργον, ὅπερ ἐκδίδεται ἐν τῇ γαλλικῇ ὁμοιοκαθολικῇ βιβλικῇ σειρᾷ *Lectio divina*, ἀφ' ἑνὸς μὲν πραγματεύεται περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἡσαίου ἐν τῷ πλασίῳ τῆς ἐποχῆς του, ἀφ' ἑτέρου δὲ περιέχει ἐσχολιασμένην κριτικὴν μετάφρασιν καὶ ἀνάλυσιν τοῦ βιβλίου τοῦ μεγίστου τούτου προφήτου κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Steinmann ὑποτιθεμένην χρονολογικὴν σειρὰν τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ. Ὡς παρατηρεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ St., ἡ τοιαύτη μέθοδος ἐπιτρέπει μὲν τὴν τοποθέτησιν ἐκάστου τμήματος τοῦ βιβλίου ἐν τῷ χρονολογικῷ αὐτοῦ πλασίῳ, μειονεκτεῖ ὁμως καθ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς ἐμφανίζεται ἐπιβάλλον χρονολογικὴν σειρὰν τῶν προφητειῶν ὑποθετικῆν. Ἐκ τῶν δέκα τριῶν κεφαλαίων, ἕξ ὧν

ἀπαρτίζεται τὸ ἔργον τοῦ St., τὰ μὲν δεκαεπτὰ πρῶτα ἀναφέρονται εἰς τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ προφήτου (σελ. 13—279), τὰ δὲ λοιπὰ πέντε πραγματεύονται περὶ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἐξ ἐπόψεως μορφῆς καὶ περιεχομένου (280—371). Ἐπακολουθεῖ τὸ συμπέρασμα τῶν μελετῶν τοῦ σ., σημειώσεις καὶ πίναξ ἀναλυτικὸς τῶν περιεχομένων.

Ὁ σ. ἐμφανίζεται πλήρως ἐνημερωμένος περὶ τὴν σχετικὴν γραμματεῖαν καὶ διατελεῖ ὑπὸ τὴν ζωηρὰν ἐπίδρασιν τῆς προτεσταντικῆς ἐπὶ τοῦ Ἡσ. κριτικῆς μὴ ἀποδεχόμενος τὴν ἐνότητα τοῦ βιβλίου, μηδὲ αὐτοῦ τοῦ α' μέρους αὐτοῦ, ἀλλ' ἀναγνωρίζων εὐρεῖν ἐξέλιξιν τοῦ ὅλου βιβλίου. Παραθέτει τὰς γνώμας τῆς κριτικῆς, τῆς τε φιλολογικῆς καὶ τῆς τοῦ κειμένου μετὰ τῶν σχετικῶν διορθώσεων τοῦ κειμένου ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν νεωστὶ ἀνευρεθέντων ἐν Παλαιστίνῃ χειρογράφων τοῦ Qumran. Ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀποπνεύουσα πολλὴν γαλατικὴν χάριν παρέχει ζωηροτάτην εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἡσαίου καὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ὡς καὶ τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς ἀξίας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἀξία εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ σ. παρεχομένη ἐρμηνεία εἰς τὸ γνωστὸν μεσσιακὸν χωρίον Ἡσ. ζ' 14, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφαρμόζει τὴν τυπολογικὴν ἐρμηνείαν, διακρίνων δύο ἐννοίας, μίαν ἱστορικὴν προοριζομένην διὰ τοὺς συγχρόνους ἀκροατὰς καὶ ἀναγνώστας τοῦ προφήτου καὶ ἑτέραν προφητικὴν, ἣν προαισθάνεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θείας χάριτος, καὶ παραδεχόμενος, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς μητρὸς τοῦ Ἐζεκίου, ἐν τῷ προσώπῳ τῆς ὁποίας ὁ προφήτης βλέπει τὸν Μεσσίαν. Ἐπίσης ἀξίον μνείας καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Œuvre de Glossateurs* 23 κεφ. τοῦ παρόντος συγγράμματος, ἔνθα ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ περὶ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ο', ἣν θεωρεῖ ἐξαίρετον. Τὸ βιβλίον, ἀναγνωσκόμενον μετ' ἐπιφυλάξεων εἰς τὰ σημεῖα, ἔνθα γίνονται ἀβαρίαι εἰς τὴν παράδοσιν, ἀποτελεῖ σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ α' μέρους τοῦ Ἡσαίου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

N. B. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Εἰσαγωγή, Κείμενα, κατάλογος ἐπιστολογράφων. Ἐν Ἀθήναις, 1955, σελ. 151.

Ἡ Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, ἣν ὁ συγγραφεὺς τοῦ μετὰ χεῖρας πονήματος εὐλόγως θεωρεῖ μετὰ τοῦ μακαρίτου Συκουτῆ ὡς ἀνωτέραν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, οὐ μόνον εἰς λόγον περιεχομένου, ἀλλὰ καὶ μορφῆς, ἀπησχόλησεν ἀρκοῦντως ἤδη αὐτοὺς τοὺς Βυζαντινοὺς, ἔπειτα δὲ καὶ τοὺς λογίους Ἑλλήνας τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς νεωτέρους καὶ συγχρόνους ἡμῶν Ἑλλήνας καὶ ἀλλοδαποὺς θεολόγους τε καὶ φιλόλογους, ἐν οἷς διακρίνονται ἐκ τῶν ἡμετέρων οἱ Σπ. Λάμπρος, Ἰ. Συκουτῆς καὶ Ν. Τωμαδάκης. Τὸ πόνημα τοῦτο διατρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς δύο κύρια μέρη καὶ εἰς ἓν ἐπίμετρον. Ἐν μὲν τῷ α' μέρει (σ. 9 - 54) πραγματεύεται περὶ τῆς Βυζαν-

τινῆς ἐπιστολογραφίας καθ' ὅλον (θεωρία τῆς ἐπιστολογραφίας καὶ ἔλεγχος τῶν Βυζαντ. ἐπιστολογράφων) τὸ δὲ β' μέρος ἐπιγραφόμενον Ἀνθολόγιον Βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας (σ. 55 - 120) περιέχει θεωρίαν καὶ δείγματα ἀρχαίων περὶ ἐπιστολογραφίας (Δημ. Φαληρέως, Πρόκλου, Δημητρίου περὶ ἐριμνείας, Φιλοστράτου) καὶ ἐκλεκτὰς ἐπιστολάς ἀπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἀλώσεως (Βησσαρίων, Μιχ. Ἀποστόλης, Θεοφάνης Μηδείας). Τέλος τὸ Ἐπίμετρον (121 - 148) περιέχει ἀφ' ἑνὸς Νεαρὰν τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, χρυσόβουλλα καὶ πιττάκια βυζαντινά, ἀφ' ἑτέρου δὲ μεταβυζαντινὴν ἐπιστολογραφίαν καὶ διατύπωσιν ἐγγράφων. Τὸ ἐν λόγῳ πόνημα εἶναι καρπὸς τῶν φιλολογικῶν καὶ διδακτικῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Φιλοσοφικῇ Σχολῇ ἐνασχολήσεων τοῦ συγγραφέως καὶ ἀποβλέπει μὲν κυρίως εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν διδακτικῶν ἐν αὐτῇ ἀναγκῶν, ἀλλ' ἐνδιαφέρει οὐκ ὀλίγον φιλολόγους τε καὶ θεολόγους. Εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἐπιτραπήτω μοι νὰ προσθέσω καὶ τὸ προσφάτως ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Sources Chrétiennes ὑπὸ τοῦ Azéma ἐκδοθὲν τεῦχος περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας Θεοδορήτου τοῦ Κύρου (Théodoret de Cyr, Correspondance, 1955).

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Α. Φυτράκη, Δείγματα καὶ τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας. Ἀθῆναι 1955, σελ. 162, σχ. 80.

Ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἀγιολογίας, Ὑμνολογίας καὶ Παλαιογραφίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν κ. Α. Φυτράκης ἐδημοσίευσε τὴν παροῦσαν λαμπρὰν ἀγιολογικὴν ἔρευναν αὐτοῦ περὶ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων τῶν Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, συνεχίζων προηγουμένης συναφεῖς μελέτας του, οἷον: «Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ Μαρτύρων» (1941), «Τὰ ἰδεώδη τοῦ Μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν» (1945), «Ταῖς τῶν δακρῶν ῥοαῖς—ὁ κλαυθμὸς τῶν Μοναχῶν» (1946), «Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος» (1948), «Οἱ Μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται» (1950) καὶ ἄλλας. Διὰ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐξήτασε τὰ συναφῆ προβλήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τῶν ἀγιολογικῶν καὶ τῶν μοναστικῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν διαφόρων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὑποδείξας ἅμα καὶ τὰς στενὰς πνευματικὰς σχέσεις, τὰς ὕφισταμένας μεταξὺ τῶν Μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Μοναχῶν.

Τῆς δὲ νέας ἐργασίας του περὶ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων τῶν Μαρτύρων σκοπὸς δὲν εἶναι, ὡς γράφει ὁ ἴδιος, «νὰ παρακολοθήσῃ τὴν γένεσιν καὶ τὴν διὰ τῶν αἰῶνων ἐξέλιξιν τῆς πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν Ἁγίων ἀποδομένης τιμῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ νὰ ἐξετάσῃ εἰδικώτερον τὴν ἐπὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντανάκλασιν αὐτῆς, ἥτις οὐ μόνον πολλαπλῶς δύναται νὰ διαφωτίσῃ πάλιν ἐξ ἑτέρας πλευρᾶς τὰς περὶ τῶν ἡρώων τῆς χρι-

στιανικῆς πίστεως ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ νὰ διαλευκάνη τὰς ποικίλας ἐκφάνσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς, αἵτινες ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεων». Τοῦ προβλήματος τούτου ἡ ἔρευνα ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τοῦ σ. διὰ κριτικῆς ἐπεξεργασίας οὐ μόνον τῶν ἀξιопίστων φιλολογικῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων καὶ προσέτι τῶν ἀναγκαιούτων θρησκευτικῶν στοιχείων ἐν ἑξ ἐπὶ μέρους κεφαλαίοις. Ἐν τῷ πρώτῳ τούτων, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «οἱ Χριστοφόροι Μάρτυρες» (σ. 9-27), ἐκτίθενται συντόμως αἱ περὶ τῶν Μαρτύρων ἀντιλήψεις κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἀλλὰ ἐξαιρῶνται ἐκεῖναι ἑξ αὐτῶν, αἵτινες κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ σ. τυγχάνουσιν ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις ἀναπτυσσομένων, καὶ δὴ ἐκεῖναι αἵτινες θεωροῦνται ὡς ἔχουσαι ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τῶν περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων ἰδεῶν. Τὸ β' κεφάλαιον, ἐπιγραφόμενον «Τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν λείψανα» (σ. 28-42), περιλαμβάνει τὴν ἐξέτασιν τῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων καὶ τῶν διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν βεβαμμένων ἀντικειμένων, ὡς καὶ τῶν εἰδήσεων περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν ἔναντι τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων. Ἐν τῷ γ' κεφαλαίῳ, ἐπιγραφόμενον «οἱ δεικνυόμενοι τάφοι Μαρτύρων» (σ. 43-63), ἐξετάζονται οἱ τάφοι τῶν Μαρτύρων καὶ διὰ τῆς ἐκ παραλλήλου ἐρευνῆς τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων παρέχεται ἡ εἰκὼν τῶν τάφων κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν κατὰ τὰς πρώτας μετ' αὐτοὺς δεκαετηρίδας. Μετὰ πλήρους δὲ γνώσεως τῶν πορισμάτων τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνῆς καθορίζεται ὑπὸ τοῦ σ. οὐ μόνον ἡ μορφή καὶ ἡ σημασία τῶν τάφων τῶν Μαρτύρων ἐν ταῖς ἐκδηλώσεσι τῶν χριστιανῶν πρὸς αὐτοὺς, ἀλλὰ καὶ παρακολουθεῖται ἡ ὑπ' αὐτῶν οἰκοδομικὴ δραστηριότης καὶ καθορίζεται ἡ σχέσις τῶν ἐπ' αὐτῶν οἰκοδομημάτων πρὸς ἕτερα συναφῆ οἰκοδομήματα τῆς ἀρχαιότητος. Ἐν τῷ δ' κεφαλαίῳ, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «αἱ περὶ τοὺς τάφους συναΐξεις» (σ. 64-101), ἐρευνᾶται τὸ σημαντικὸν θέμα τῶν περὶ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους λαμβανόντων χώρων καὶ ἐξετάζονται ἐπιμελῶς τὰ τελούμενα κατὰ τὰς «συναΐξεις» τῶν χριστιανῶν καὶ τέλος γίνεται λόγος περὶ τῶν «τραπεζῶν μαρτύρων ἢ ἀγαπῶν».

Ἔπονται τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια, ἅτινα δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς συμπερασματικά. Καὶ ἐν μὲν τῷ ε' (σ. 102-118) προσδιορίζεται «ὁ χαρακτήρ τῆς ἀποδιδομένης πρὸς τὰ λείψανα τῶν Μαρτύρων τιμῆς» κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῶν προηγουμένων κεφαλαίων καὶ ἐν ἀντιπαροβολῇ πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐμφανισθείσας διαφόρους περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεις, ὧν καθορίζεται ὁ χρόνος ἐμφανίσεως. Ἐν δὲ τῷ στ' καὶ τελευταίῳ κεφαλαίῳ (σ. 119-154), ἀναζητοῦνται «αἱ προϋποθέσεις τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐμφανισθεισῶν ἐκδηλώ-

σεων» τούτων, ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν ὁποίων προκύπτει, «ὅτι μία ἀδιάκοπος συνέχεια συνδέει τὰς περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων ἀπόψεις ἀπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίας τοῦ δευτέρου αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ τετάρτου, καθ' ὃν αἱ περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεις ἔλαβον σχεδὸν τὴν τελειάν αὐτῶν ἐξέλιξιν... Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἔχουν τὰς ρίζας των, ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοπῆς, εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς περὶ τῶν «Χριστοφόρων» Μαρτύρων ἰδέας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Αὗται δὲ πάλιν στηρίζονται ἐπ' αὐτῶν τῶν διαβεβαιώσεων τοῦ Κυρίου, ὅτι «τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς» λαλεῖ διὰ τοῦ στόματος τῶν πασχόντων διὰ τὸ ὄνομα Του καὶ ὅτι ὁ Παράκλητος διδάσκει καὶ ὑπομιμνήσκει πάντα εἰς ἐκείνους, οἵτινες, «πλήρεις Πνεύματος ἁγίου ὑπάρχοντες», ὁμολογοῦν τὴν πρὸς Αὐτὸν τὸν πίστιν των. Ἡ ἐξ αὐτῶν τῶν ὑποθηκῶν προελθοῦσα ἀρχικὴ ἀντιληψις, ὅτι οἱ Μάρτυρες εἶναι «πνευματοφόροι» καὶ «Χριστοφόροι», συνοδεύει μετ' ἀξιοθαυμάστου συνεπείας τὰς περὶ αὐτῶν καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἰδέας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐπηρεάζει πάσας τὰς πρὸς αὐτὰ ἐκδηλώσεις τῶν πιστῶν... Αἱ διὰ τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἐκδηλούμεναι δυνάμεις δὲν εἶναι ἴδιαι τῶν Μαρτύρων ἰδιότητες, οἵτινες οὐδὲν ἕτερον ὑπῆρξαν ἢ «γνήσιοι τοῦ Κυρίου μαθηταί», θυσιασθέντες διὰ τὸ ὄνομα Αὐτοῦ, ἀλλὰ δυνάμεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς χάριτος τοῦ μετ' αὐτῶν ἀγωνισθέντος καὶ δι' αὐτῶν νικήσαντος «ἀρχιμάρτυρος» καὶ «ἀγωνοθέτου Χριστοῦ» (σ. 152-4). Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι τοῦ ὄλου ἔργου προτάσσεται εἰσαγωγή (σ. 5-7) καὶ ἐπιτάσσονται πίνακες ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ περιεχομένων (σ. 155-162).

Τοιοῦτον ἐν συντόμῳ ἀναλύσει τὸ περιεχόμενον τοῦ νέου ἔργου τοῦ κ. Α. Φυτράκη. Κρίνοντες γενικῶς αὐτὸ παρατηροῦμεν ὅτι ὁ σ. διαπραγματεύεται τὸ θέμα του μετὰ πολ' ἤς ἐπιστημοσύνης καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ τῶν εἰς τὴν διάθεσίν του ἀρχαιολογικῶν καὶ λοιπῶν στοιχείων. Ἡ ἐπεξεργασία δὲ τοῦ χρησιμοποιουμένου πρὸς διαφώτισιν τοῦ θεματός του ποικίλου ὕλικου συντελεῖται ὑπ' αὐτοῦ μετὰ ὀξυνοίας καὶ κριτικῆς ἱκανότητος, ἣ δὲ ἀντίκρουσις τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων μετ' ἐπιστημονικῆς ἐμβριθείας καὶ τῆς ἐπιβαλλομένης λεπτότητος. Ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως προσέτι εἶναι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως ὅπως ἴσταται σταθερῶς ἐπὶ τῆς ὀρθοδόξου βάσεως, ἐνῶ ἡ ἔρευνα αὐτοῦ ἀπλοῦται μετ' ἀντικειμενικότητος πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν. Ἐφ' ᾧ καὶ συγχαίροντες αὐτὸν εὐχόμεθα ὅπως ἐξακολουθήσῃ μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιστημοσύνης προάγων διὰ νέων ὁμοίων συγγραφῶν τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἀγιολογίας καὶ πλουτίζων τὴν γραμματείαν αὐτῆς παρ' ἡμῖν.

ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗΣ